

RIMVYDAS PETRAUSKAS APIE PAREIGYBIŲ (URĖDŲ) SISTEMOS SUSIKŪRIMA

Svarbi valdymo struktūros dalis buvo didžiojo kunigaikščio kanceliarija. Vytauto laikais baigė formuotis valdovo kanceliarija kaip pastovi institucija. Jam valdant buvo įvestos nuolatinių raštininkų (sekretorių) pareigybės, įsitvirtino vidinė raštinės personalo darbo diferenciacija ir kanceliarijos ryšys su pasiuntinybių tarnyba. Tiesa, kanceliarijos vadovo, kanclerio, pareigybė atsirado tik Kazimiero valdymo pradžioje 1441 m. (pirmuoju kancleriu tapo didikas Sudivojus Valmantaitis). Iš pradžių didžiojo raštininko pagrindinė užduotis buvo parengti ir surašyti valdovo dokumentus. Vėliau, plėtojantis raštinės struktūrai ir išsiskiriant darbuotojų kompetencijai, didieji raštininkai paprastai atlikdavo priežiūros funkciją. [...]

Su kanceliarija buvo glaudžiai susijęs ir valdovo išdo tvarkymas. Nuo Vytauto laikų žinoma dvaro išdininko pareigybė, valdant Kazimierui atsirado ir LDK didysis (žemės) išdininkas, tačiau dar ilgą laiką išdininkų skyrimai buvo sporadiški. Todėl kanceliarijos raštininkai tvarkė išdo knygas ir tik nuo XVI a. antrojo dešimtmečio pabaigos juos laipsniškai pakeitė specialūs išdo raštininkai. Iš pradžių šie išdo raštininkai buvo tiesiogiai pavaldūs žemės išdininkui. 1557 m. reformos metu, pertvarkant išdo sistemą, jie tapo valdovo pareigūnais ir buvo skiriami iki gyvos galvos. [...]

Vėliausiai atsirado kariuomenės vado pareigybė, kadangi didieji kunigaikščiai ilgai savo rankose išlaikė visas su karo reikalais susijusias vadovavimo funkcijas. 1455 m. minimas aukščiausias Lietuvos kariuomenės vadas Andrius Sakaitis, tačiau tai buvo tik laikinas skyrimas. Pastovi karo vado – etmono pareigybė (pirmą kartą minima XV–XVI a. sandūroje) ilgainiui išsivystė iš laikinai skiriamų karo vadų ir tik XVI a. antroje pusėje etmoną pradėta skirti iki gyvos galvos. Tokį šios pareigybės pobūdį gerai atspindi žodžio „etmonas“ kilmė. Į slavų kalbas (čekų, lenkų, rusėnų) jis atėjo iš senosios vokiečių kalbos žodžio „hauptman“, kuris bendriausia prasme reiškė „vada“. [...]

Iš valdovo dvaro išaugo pagrindinės krašto politinės institucijos: iš didžiojo kunigaikščio tarybos – Ponų taryba ir LDK Seimas, iš dvaro tarnybininkų – valstybės pareigūnai, iš valdovo raštinės – LDK kanceliarija. Jau nuo XV a. vidurio galutinai išsiskyrė valdovo dvaro ir visos Kunigaikštijos (žemės) pareigybės: didysis (žemės) maršalka, didysis (žemės) išdininkas, didysis etmonas ir LDK kancleris tapo aukščiausiais šalies pareigūnais. Kanceliarijos ir rašytinių dokumentų reikšmės išaugimas lėmė, kad kancleris (nuo XV a. pabaigos paprastai kartu ir Vilniaus vaivada) tapo antruoju po valdovo šalies asmeniu.

Pareigūnų skyrimas buvo didžiojo kunigaikščio teisė. Iš esmės čia valdovo nevaržė jokios teisinės normos, išskyrus dvi dar XV a. nusistovėjusias nuostatas: pagal 1447 m. Ldk Kazimiero Jogailaičio privilegiją LDK bajorams valdovas įsipareigojo į tarnybas skirti tik vietinius kilminguosius, o 1492 m. privilegijoje Ldk Aleksandras pasižadėjo skyrimus derinti su Ponų taryba. Be to, sritinės privilegijos Žemaitijai, Polockui ir Vitebskui leido tų žemių bajorams siūlyti savo kandidatus į vietos vaivadų ar seniūnų postus. Šiuos principus įtvirtino 1529 m. Pirmasis Lietuvos Statutas. Tačiau greta šių teisinių normų valdovo pasirinkimą ribojo nemažai labai stiprių, nors niekur ir nefiksuotų papročių. Visų pirma, svarbiausias pareigybes visada užimdavo tik kilmingiausi asmenys. Diduomenė, turėdama svarbiausias dignitorijas, įtvirtino kelių pareigybių sujungimo vienose rankose praktiką. Susiformavo ir laipsniško kilimo pareigose tradicija. Aukščiausios pareigybės buvo skiriamos iki gyvos galvos ir galėjo būti atimtos tik už sunkiausių nusikaltimus. Nors pareigybės niekada netapo paveldimos, tačiau kai kurias iš jų iš kartos į kartą užimdavo tų pačių giminių atstovai. Pareigybės buvo suvokiamos kaip valdžios ir garbės dalykas, todėl jokio nustatyto atlygio už jas nebūta. Tiesa, kai kurie pareigūnai už savo atliekamą darbą gaudavo didžiojo kunigaikščio dvarus arba pajamas iš jų.

Rimvydas Petrauskas, „Pareigybių sistemos susikūrimas“, in: *Lietuvos vidaus reikalų istorija*, [atsakomasis redaktorius Nerijus Šepetyš], Vilnius: LR vidaus reikalų ministerija, 2008, p. 65–68.